

Άρτα: Οι μεταμορφώσεις του αστικού τοπίου¹

Αφέντρα Γ. Μουτζάλη
Αρχαιολόγος

«Η πόλις θα σε ακολουθεί. Στους δρόμους θα γυρνάς
τους ίδιους. Και στες γειτονιές τες ίδιες θα γερνάς
και μες στα ίδια σπίτια αυτά θ' ασπρίζεις»

Κ.Π. Καβάφης, *Η πόλις*

1. Το γεφύρι της Άρτας. Φωτογραφία του Robert A. MacCabe (1961).

Η πόλη δημιουργεί, αλλά και καταργεί την ιστορική μνήμη.

Μνήμη της πόλης. Μνήμη συλλογική. Μνήμες ενός κοινού παρελθόντος. Η πόλη κάτω από την πόλη. Την αρχαία Αμβρακία διαδέχεται η μεσοβυζαντινή πόλη,² μετά δημιουργείται η πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου,³ κι αυτή αργότερα μετατρέπεται σε οθωμανικό αστικό κέντρο.⁴ Διαφορετικές πόλεις διαδέχονται η μια την άλλη στον ίδιο χώρο και σ' άλλες εποχές.

Οι μεταμορφώσεις⁵ της πόλης. Όψεις της πόλης που διαρκώς μεταβάλλονται. Η ποιητική της.

The Power of Place.

Η πόλη είναι η ίδια η δύναμη.

Ο τόπος συνιστά στοιχείο ταυτότητας.

Όλη η πόλη, μνημείο και μνήμες υπό αίρεση.

Η Αρχαιολογία της νοσταλγίας,

Κάθε εποχή έχει το δικό της παρελθόν.⁶

Αλλάζουν οι τρόποι που αντιλαμβανόμαστε το παρελθόν.

Το παρελθόν γίνεται αντιληπτό ως μια αλλότρια εμπειρία, άλλων ανθρώπων, σε άλλες εποχές.

What is the City but the people?

Μυθοπλασίες του καθημερινού. Άνθρωποι αιχμάλωτοι της επιβίωσης.

Σκηές από την καθημερινή ζωή της πόλης: η λαχαναγορά, το μονοπλιό, η εμποροπανήγυρις, το παλιό ζωοπάζαρο, οι ταμπακιάδες,⁷ η κεντρική πλατεία, τα γύφτικα.

Οι άνθρωποι σε κίνηση. Πρόσωπα ενός περιπλανώμενου κόσμου. Κόσμος βουτηγμένος στην ανασφάλεια μιας επίπλαστης ευμάρειας ή στη βεβαιότητα μιας σκληρής οικονομικής κρίσης. Διαβάτες διαφόρων ταχυτήτων.

Η πλατεία⁸ πλημμυρισμένη από κόσμο, σε γιορτή.

Χρώματα, ήχοι, μυρωδιές, μουσικές, σχήματα.

Η θεατρικότητα της καθημερινότητας. Η βόλτα.

Η επιμονή στην ποικιλομορφία των γνωστών δρόμων. Το παλίμψηστο των δρόμων. Η κρυφή τους γοητεία. Δρόμοι φορτωμένοι βήματα. Οι δρόμοι ως λανθάνουσες, κρυμμένες, πλατείες. Αναμνήσεις από δρόμους, εποχές και πρόσωπα.

Το όραμα του κέρδους εμψυχώνει την εμπορική οδό Σκουφά, που διασχίζει χαρούμενη την πόλη.

Οδοί της γνώσης και της πλάνης.

Η Βαλαώρα, η Περιφερειακή και το Τρίγωνο, τα «τεχνητά μέλη» της πόλης και το ποτάμι της ανένταχτο: ένας θλιμμένος Άραχθος που καταλήγει αργά στον Αμβρακικό.

Στην Άρτα υπάρχουν ακόμη γειτονιές.

Οι πεζοί σταματάνε, αγγίζονται, μιλάνε, τσακώνονται, γελάνε. Παιδιά που πηγαίνουν ή επιστρέφουν από το σχολείο και τα φροντιστήρια.

Οι ναοί καθιερώνουν τις συνοικίες. Η Παρηγορήτισσα,⁹ η Αγία Θεοδώρα,¹⁰ ο Άγιος Βασίλειος¹¹ στη λαχαναγορά, το κάστρο,¹² το γεφύρι.¹³ Σημεία αναφοράς της πόλης. Μικρά εναλλασσόμενα τοπία μιας συνάντησης ή ενός αποχαιρετισμού.

Ο αχός του χρόνου. Ο πύργος με το παλιό ρολόι και οι καμπάνες των εκκλησιών της. Τα φώτα της πόλης, φωτίζουν τις λανθάνουσες προκαταλήψεις μας. Συνομιλώντας με τους νεκρούς στις παρυφές της πόλης.

Ο μύθος μπορεί να επιβάλλει δεσμεύσεις στο παρόν.

Η ιστορία ως διαδικασία πολιτισμικής σημείωσης, παίζει ενεργό ρόλο στη μεταμόρφωση του βλέμματος. Μέσα από την ιστορία βλέπουμε το παρελθόν με άλλα μάτια, διαφορετικά από εκείνα με τα οποία το βλέπουμε ως μέρος της εμπειρίας μας. Η πόλη ως σύστημα οργάνωσης του αστικού τοπίου, αποτελείται από κατοίκους, σύγχρονα ή ιστορικά κτήρια, δρόμους, γειτονιές και μνημεία.

Στην Ελλάδα όλα αλλάζουν συνεχώς σε χρόνο συντομότερο της ζωής ενός ανθρώπου και πάντα προς το χειρότερο. Αλλαγές¹⁴ που εντοπίζονται στην οικογένεια, την κατανάλωση και τη σχέση πόλης-υπαίθρου, μεταβάλλουν τη μορφή της πόλης.

Το φθαρμένο δεν είναι φθαρτό.

Η καχεκτική μας δημοκρατία.

Η πόλη ως σώμα παραμορφωμένο και τερατώδες.

Τραύματα και προσδοκίες.

Κοντόφθαλμες, ψηφοθηρικές και αδιέξοδες μικροπολιτικές τοπικής εμβέλειας και χρήσης. Λαϊκισμοί διαφόρων τύπων και διαφόρων ρύπων.

Από την αγορά, στο θέαμα.

Από την ικεσία στην απειλή.

Το κύμα χυδαιότητας, ευτέλειας και κακογουστίας, που κατακλύζει τον δημόσιο βίο μας, η αδιαφορία μας για το περιβάλλον αλλά και για το διπλανό μας, σ κ έ π ε ι κι αυτήν την πόλη.

Ο χώρος ωστόσο προκαλεί, γοητεύει, υποδεικνύει. Οι δυνατότητες και οι αντιφάσεις της πρόσληψης της πόλης. Η γωνία σαν μια ανοιχτή πλατεία. Γωνιές της σιωπής, της λήθης, της ευθυμίας, της ραθυμίας. Του καθενός και όλων μας.

Η ζωή που αφήνουμε στις γωνιές της πόλης.

Χωρίς λήθη¹⁵ ο κόσμος μας θα ήταν αφόρητος.

Οι καταπιεστικές πραγματικότητες της πόλης.

Το κρυφό και το φανερό της τοπίο. Οι αθέατες πλευρές της. Το αόρατο που σε κοιτά.

Η συγκρότηση των πολλαπλών επιπέδων της μνήμης, της λήθης και των ονείρων των κατοίκων της.

Θα αναγεννηθεί άραγε αυτή η πόλη της Ηπείρου, από την τέφρα των αλώσεων της;

Θα βρεθούν άραγε κάποιοι να τη βοηθήσουν να κερδίσει τη χαμένη της ομορφιά;

Ο πολιτισμός είναι η βάση για βελτίωση της ποιότητας ζωής. Έχουμε ανάγκη από τον πολιτισμό ως μνήμη, ως δημιουργία, ως κοινωνικό γεγονός, ως τρόπο ζωής.

Το ζητούμενο λοιπόν, θα πρέπει να είναι –εκτός των άλλων– η προστασία, ανάδειξη και προβολή της μεγάλης πολιτιστικής κληρονομιάς της. Οι τρόποι και ο βαθμός διεύθυνσης του παρελθόντος μέσα στο παρόν της πόλης, καθώς και οι μέθοδοι αισθητικής αποκατάστασης σημείων αναφοράς της Άρτας, θα προσδιορισθούν από τους ειδικούς. Η τοπική κοινωνία οφείλει να διεκδικήσει με σοβαρότητα, και σύνεση –χωρίς φαιφάρες– την ανάπλαση της πόλης της και την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων της.

2. Η πολιορκία και άλωση της Άρτας από τους Έλληνες το 1821. Έργο του Παναγιώτη Ζωγράφου κατά στοχασμό του στρατηγού Μακρυγιάννη. Διακρίνεται ο ποταμός Άραχθος, το κάστρο και στο κέντρο η Παρηγορήσισα.

3. Παλιά φωτογραφία της οδού Σκουφά. Αρχείο Β. Γκανιάτσα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η Άρτα, κτισμένη στην αριστερή όχθη του ποταμού Αράχθου, απλώνεται αμφιθεατρικά στους πρόποδες του βραχώδους λόφου της Περάνθης (Βαλαώρας) και κατέχει τη θέση της αρχαίας Αμβρακίας. Η προγενέστερη υποδομή της πόλης επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τη συνέχεια της λειτουργίας της.

2. Μετά τη σταδιακή παρακμή της Νικόπολης, πολλοί κάτοικοί της, όπως και πολλοί Ακαρνάνες, κατέφυγαν στην «Ακαρνανική Αράχθεια», όπως ήταν γνωστή η Άρτα στις πηγές των Μέσων Χρόνων. Το έτος 1082 η ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου γίνεται επίκεντρο σημαντικών γεγονότων, που σχετίζονται με τις προσπάθειες του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού να εκδιώξει τους Νορμανδούς από τα δυτικά εδάφη της αυτοκρατορίας. Την εποχή αυτή η πόλη αναφέρεται για πρώτη φορά με το σημερινό της όνομα, Άρτα. Πότε ακριβώς πήρε το όνομα αυτό είναι άγνωστο. Τον 12ο αιώνα πάντως, η Άρτα ήταν έδρα επισκόπου. Ο πρώτος γνωστός επίσκοπός της, ο Βασίλειος, έλαβε μέρος στη Σύνοδο του 1157. Μέσα στην Άρτα, όπως άλλωστε και σε κάθε βυζαντινή πόλη εκείνη την εποχή, υπήρχαν πολλοί ναοί και τέσσερις μονές:

(1) Του Αγίου Γεωργίου. Κατοπινή Μονή Αγίας Θεοδώρας Πετραλείφα.

(2) Της Παναγίας της Περιβλέπτου, στο λόφο της Μητρόπολης, όπου σήμερα ο ναός του Αγίου Μερκουρίου.

(3) Της Παναγίας της Παρηγορήτισσας, στον ομώνυμο λόφο,

όπου ο παλιότερος ναΐσκος του 12ου αιώνα, στη νοτιοδυτική γωνία του ναού, και

(4) Η Μονή της Κάτω Παναγιάς, νότια της Άρτας, στο δρόμο προς Γλυκόριζο.

Η βυζαντινή Άρτα εκτεινόταν στους πρόποδες της Περάνθης (Βαλαώρας) και στους λόφους του μεσαιωνικού κάστρου, της Παρηγορήτισσας και της Αγίας Θεοδώρας. Μια μεγάλη εύφορη πεδιάδα απλωνόταν γύρω από τη μεσοβυζαντινή πόλη και εξασφάλιζε στους κατοίκους της επάρκεια γεωργικών προϊόντων. Η πεδιάδα της Άρτας όφειλε την ευφορία της στις προσχώσεις των ποταμών Αράχθου και Λούρου, που τη διέσχιζαν. Τα ποτάμια αυτά, που ήταν πλωτά σ' ένα μεγάλο μέρος τους, διευκόλυναν την επικοινωνία των κατοίκων της με τη θάλασσα και τα λιμάνια της στον Αμβρακικό, τη Σαλαώρα και την Κόπρανα.

Στην οικονομία της περιοχής σημαντικό ρόλο έπαιξαν και τα ιχθυοτροφεία με τα πλούσια αλιεύματα που υπήρχαν στις λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού, καθώς και οι αλυκές. Η μεγάλη εύφορη πεδιάδα, που απλωνόταν γύρω από τη μεσοβυζαντινή πόλη, καθώς και τα ιχθυοτροφεία της στις λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού συμβάλλουν στην αγροτική οικονομία της Άρτας και της ευρύτερης περιοχής της αλλά και στη συσσώρευση του πλούτου.

3. Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204, η Άρτα έγινε πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Ιδρυτής του Δεσποτάτου υπήρξε ο Μιχαήλ

4. Το μεσαιωνικό κάστρο της Άρτας. Δυτική όψη. Αρχείο Β. Γκανιάτσα.

Α΄ Άγγελος Κομνηνός Δούκας (1205-1215), εξάδελφος του αυτοκράτορα Ισαακίου Α΄ Αγγέλου. Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, ο Μιχαήλ Α΄ κατέφυγε στην Ήπειρο και έγινε σύντομα κύριος της περιοχής. Το κράτος του, με πρωτεύουσα την Άρτα, περιελάμβανε ολόκληρη τη βορειοδυτική Ελλάδα, ένα μεγάλο τμήμα της Αλβανίας, τη βορειοδυτική Μακεδονία, καθώς και περιοχές της Θεσσαλίας.

4. Οι Οθωμανοί κατέλαβαν την Άρτα στις 24 Μαρτίου του 1449. Από τον πρώτο χρόνο της κατάκτησής της, η πόλη αποτέλεσε την έδρα εκτεταμένου καζά (kazâ), που τουλάχιστον από τα τέλη του 15ου αιώνα υπαγόταν στο σαντζάκι (sandjak) των Ιωαννίνων. Από τον πρώτο χρόνο που οι Οθωμανοί κατέλαβαν την πόλη, τοποθέτησαν φρουρά στο κάστρο της και άρχισαν να κτίζουν τα πρώτα τεμένη (τζαμιά), για τις λατρευτικές ανάγκες των μουσουλμάνων κατοίκων της. Η ανέγερση τζαμιών από τους Οθωμανούς, ή η μετατροπή χριστιανικών ναών σε μουσουλμανικά τεμένη, ήταν ζήτημα πολιτικής. Η ενέργεια αυτή συμβόλιζε την επιβολή της νέας εξουσίας. Ο «εξοθωμανισμός» του αστικού τοπίου ήταν από τις πρώτες ενέργειες των Οθωμανών, μετά την κατάκτηση μιας πόλης. Κυρίαρχο ρόλο στην πολιτιστική ζωή των μουσουλμάνων του ελλαδικού χώρου έπαιζε η θρησκεία. Το κέντρο της καθημερινής ζωής στους μουσουλμανικούς μαχαλάδες και την αγορά των πόλεων ήταν το τζαμί. Ο ρόλος των τζαμιών σε μια οθωμανική πόλη είναι περισσότερο κοινωνικός. Η ομαδική προσευχή μέσα σ' αυτά συμβολίζει την ένω-

ση των πιστών και την αλληλεγγύη που πρέπει να υπάρχει ανάμεσά τους. Ο ιμάμης της συνοικίας έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην κοινωνική οργάνωση και αποτελούσε ένα είδος μεσο-λαβητή ανάμεσα στους κατοίκους της συνοικίας και τις κρατικές αρχές. Τα οθωμανικά τζαμιά της Άρτας είναι το Φεϋζούλ και το Ιμαρέτ. Το Φεϋζούλ τζαμί βρίσκεται μέσα στην πόλη της Άρτας, στην οδό Αράχθου (βλ. εικ. 9, αριθμ. 6). Η ονομασία του οφείλεται στον κτήτορά του. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς κτίστηκε. Μέχρι το 1917 σωζόταν ο κυλινδρικός μιναρές του, που σήμερα δεν υπάρχει πια. Το Φεϋζούλ τζαμί ανήκει στον τύπο Α, αποτελείται δηλαδή από μια απλή, μονόχωρη, τετράγωνης κάτοψης και πλευράς 6,40 μ. αίθουσα προσευχής. Το τζαμί του Φαϊκ Πασά, γνωστό ως Ιμαρέτ, βρίσκεται στο Μαράτι, απέναντι από την πόλη της Άρτας, κοντά στο εργοστάσιο της ΙΟΝ. Κτίστηκε στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα από τον Φαϊκ Πασά, που κατέλαβε την Άρτα το 1449. Το τζαμί του Φαϊκ Πασά στην Άρτα, όπως και τα περισσότερα τεμένη του ελλαδικού και του βαλκανικού χώρου, ανήκει στον τύπο Α. Αποτελείται δηλαδή από μια απλή, τετράγωνης κάτοψης και πλευράς 11,50 μ. αίθουσα προσευχής με τρούλο, που αποτελεί τον πυρήνα του κτηρίου. Στην είσοδο υπάρχει ένα κιονοστήρικο προστώο, το ρεβάκ (revak), που θεωρείται η εξωτερική προέκταση της αίθουσας προσευχής. Στη βόρεια πλευρά υψώνεται πάνω σε τετράγωνη βάση κυλινδρικός μιναρές (minare). Η τοιχοδομία του τεμένους είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και μιμείται το πλινθο-

5. Αγία Θεοδώρα.

περίκλειστο βυζαντινό σύστημα. Στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης, στην πόλη της Άρτας κατοικούσαν Έλληνες χριστιανοί ορθόδοξοι, οι οποίοι μάλιστα είχαν κατορθώσει να εξασφαλίσουν αρκετά προνόμια που τους επέτρεψαν να συνεχίζουν τις κοινωνικές και εμπορικές τους δραστηριότητες, μουσουλμάνοι, Εβραίοι και καθολικοί κυρίως Βενετοί έμποροι και αξιωματούχοι. Έξω από την κεντρική πύλη του κάστρου, κατά μήκος του δρόμου που οδηγούσε σ' αυτό, διαμορφωνόταν ήδη από τα βυζαντινά χρόνια η εκτός κάστρου αγορά της πόλης, δηλαδή το *εμπόριον* ή *εμπορείον*. Τα εμπόρια στο Βυζάντιο αποτελούσαν το κέντρο της οικονομικής ζωής του

της Άρτας υδρεύονταν από πηγάδια, κανάλια ή κεντρικές βρύσες, που υπήρχαν στην αγορά ή κοντά στα τζαμιά. Τα κανάλια ήταν ο χειρότερος τρόπος ύδρευσης, επειδή το νερό περνούσε μέσα από τα χωράφια και εύκολα μολυνόταν με ακαθαρσίες ή νεκρά ζώα, αφού τα κανάλια ήταν ακάλυπτα. Για την Άρτα στους οθωμανικούς χρόνους, βλ. Αφέντρα Γ. Μουτζάλη, στο: *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, ΥΠΠΟ - ΔΒΜΑ - Α. Λιβάνης, Αθήνα 2008, σ. 183-184· της ίδιας, «Τα οθωμανικά τζαμιά της Άρτας», εβδομαδιαία εφημ. Άρτας *Ταχυδρόμος*, φ. 387/8.4.2009, σ. 8.

5. Μια πρώτη μορφή αυτού του κειμένου, χωρίς φωτογραφίες και με άλλο τίτλο, δημοσιεύτηκε στην εβδομαδιαία εφημερίδα της Άρτας *Ταχυδρόμος*, φ. 391/6.5.2009, σ. 8.

6. Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007.

7. Τα ταμπάκια (βυρσοδεψεία) της Άρτας βρίσκονταν κοντά στη σημερινή Περιφερειακή Οδό παράλληλα με τον ποταμό Άραχθο, του οποίου το νερό ήταν απαραίτητο για την κατεργασία των δερμάτων. Ένα από τα πιο γνωστά βυρσοδεψεία της πόλης ήταν αυτό του Τσιλιγιάννη. Η συνοικία «Ταμπακιάδες» βρισκόταν ανάμεσα στο κάστρο και στη Μητρόπολη.

8. Δημήτρης Α. Φατούρος, *Η πλατεία, ο δρόμος και η γιορτή*, τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ.

6. Παλιά συνοικία της Άρτας, απέναντι από τον Άγιο Βασίλειο, όπως ήταν το 1917. Σχέδιο Α. Ορλάνδου.

7. Το Φεϋζούλ τζαμί, όπως ήταν το 1917. Σχέδιο Α. Ορλάνδου.

Μουτσόπουλο, τόμ. Γ', ΑΠΘ, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, ΑΡΜΟΣ, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 1939-1941.

9. Η δεύτερη φάση του ναού, που είναι αφιερωμένος στον

Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, χρονολογείται με επιγραφή ανάμεσα στα έτη 1294 και 1296. Η Παρηγορήτισσα υπήρξε καθολικό μεγάλου μοναστηριού, είναι το σπουδαιότερο μνημείο του Δεσποτάτου της Ηπείρου, ωστόσο αντιπροσωπεύει την επαρχιακή βυζαντινή τέχνη. Κατά την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης δεν μετατράπηκε σε τζαμί. Βλ. Α.Κ. Ορλάνδος, *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, Αθήνα 1963· Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, *Η Βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2002, σ. 131-161.

10. Βρίσκεται στο κέντρο σχεδόν της πόλης και υπήρξε καθολικό μονής, αφιερωμένης αρχικά στον Άγιο Γεώργιο. Αργότερα τιμήθηκε στο όνομα της Αγίας Θεοδώρας Πετραλείφα, πολιούχου της Άρτας, και συζύγου του δεσπότη Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού Δούκα. Ο κυρίως ναός είναι ξυλόστεγη βασιλική, που ανατολικά απολήγει σε τρεις τρίπλευρες αψίδες ιερού και χρονολογείται στα μέσα του 12ου αιώνα. Κτίστηκε στη θέση του πρυτανείου της αρχαίας Αμβρακίας, τα ερείπια του οποίου εντοπίστηκαν σε ανασκαφή βορειοδυτικά του ναού. Στη δυτική πλευρά του ναού προστέθηκε μετά τα μέσα του 13ου αιώνα τριμερής καμαροσκεπαστος νάρθηκας, στο κέντρο του οποίου υψώνεται χαμηλός τρούλος. Σε μικρή

8. Ο Άγιος Βασίλειος στην αγορά.

9. Χάρτης της πόλης της Άρτας.

απόσταση νότια του ναού σώζεται ο βυζαντινός πυλώνας της μονής, που χρονολογείται στα μέσα του 13ου αιώνα. Βλ. Α. Ορλάνδος, «Η Αγία Θεοδώρα της Άρτας», *ABME B'* (1936), σ. 88-115· Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 45-55.

11. Ο ναός του Αγίου Βασιλείου βρίσκεται κοντά στη σημερινή λαχαναγορά, στο κέντρο σχεδόν της πόλης και σε μικρή απόσταση από την Αγία Θεοδώρα. Το 1821 ο ναός κάηκε και παρέμεινε χωρίς στέγη μέχρι το 1830. Το 1936 ο Αναστάσιος Κ. Ορλάνδος αναστήλωσε το ναό και έκανε την πρώτη λεπτομερή δημοσίευσή του. Ο ναός αρχικά κτίστηκε στον τύπο της μονόχωρης, ξυλόστεγης βασιλικής. Η είσοδος στον κυρίως ναό γίνεται από τη δυτική πλευρά, όπου παλαιότερα υπήρχε προστώο. Ο Ορλάνδος χρονολογεί το ναό του Αγίου Βασιλείου στα τέλη του 14ου-αρχές του 15ου αιώνα. Νεότεροι ερευνητές (Γ. Βελήνης, Κ. Τσουρής) πιστεύουν ότι ο ναός χρονολογείται στα τέλη του 13ου αιώνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι το έτος 1662 ο Φίλιππος Μανωλάκης, πλούσιος γουνέμπορος από την Καστοριά και αρχηγούναρης του σουλτάνου Μεχμέτ Δ', ίδρυσε τη Σχολή Μανωλάκη, γνωστή ως Ελληνική Σχολή. Η σχολή λειτούργησε σχεδόν 160 χρόνια στον περίβολο του ναού. Στην Ελληνική Σχολή Μανωλάκη δίδαξαν σημαντικοί δάσκαλοι, όπως ο Σωφρόνιος Λειχουδής, ο Γεράσιμος Παλλαδάς, ο Παΐσιος Μεταξάς κ.ά. Βλ. Α. Ορλάνδος, «Ο

Άγιος Βασίλειος της Άρτας», *ABME B'* (1936), σ. 115-130.

12. Το μεσαιωνικό κάστρο της Άρτας κατέχει σημαντική θέση στη μεσαιωνική και τη νεότερη ιστορία της πόλης. Για ένα μεγάλο διάστημα υπήρξε έδρα των ηγεμόνων του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Έχει σχήμα τραapeζίου, είναι κτισμένο πάνω σε χαμηλό λόφο, στη βορειοανατολική πλευρά της πόλης. Ο οχυρός περίβολός του ενισχύεται από 18 πύργους, που βρίσκονται σε απόσταση περίπου 25 μ. μεταξύ τους. Πύργοι υπάρχουν στη βόρεια, τη νότια και τη δυτική πλευρά, ενώ η ανατολική είχε φυσική προστασία από το ορμητικό ρέμα του ποταμού Αράχθου, που περνούσε έξω από το κάστρο, στη σημερινή Περιφερειακή Οδό, πριν γίνει διευθέτηση της κοίτης του. Φωτογραφία του 1936 της ανατολικής πλευράς του κάστρου επί της όχθης του Αράχθου, δημοσίευσε ο Α.Κ. Ορλάνδος. Το κάστρο της Άρτας κατα-

λαμβάνει έκταση 37,7 στρεμμάτων. Βλ. Α.Κ. Ορλάνδος, «Το κάστρον της Άρτας», *ABME B'* (1936), σ. 151-160, εικ. 1, σ. 151· D. Zivas, «The Byzantine Fortress of Arta», *Internationales Burgen – Institut Bulletin* 19 (1964), σ. 33-43.

13. Το θρυλικό γεφύρι της Άρτας, απέχει ένα περίπου χιλιόμετρο από το κέντρο της πόλης. Το γεφύρι ένωνε τις δύο όχθες του ποταμού Αράχθου και συνέδεε την Άρτα με τον κάμπο της, εξυπηρετώντας την οδική της επικοινωνία με την Πρέβεζα. Η γέφυρα έχει μήκος 142 μ. και πλάτος 3,75 μ. Αποτελείται από τέσσερις μεγάλες καμάρες και τρεις μικρότερες (βλ. εικ. 1). Οι καμάρες στηρίζονται πάνω σε ποδαρικά. Ο τρόπος δομής των λίθων και –κυρίως– η υπερύψωση του οδοστρώματος πάνω από τη μεγάλη καμάρα χαρακτηρίζουν το κτίσιμο γεφυριών της Τουρκοκρατίας.

Ο μητροπολίτης Άρτας Γεννάδιος αναφέρει ότι το γεφύρι κτίστηκε το έτος 1612. Η παράδοση αναφέρει ότι το έχτισαν άριστοι χριστιανοί τεχνίτες από την Άρτα. Τη χρηματοδότηση του έργου ανέλαβε ο Αρτινός παντοπώλης Γιάννης Θιακογιάννης, γνωστός με το παρατσούκλι «Γατοφάγος». Λέγεται ότι πειρατές από το Αλγέρι λήστεψαν και σκότωσαν έναν λαδέμπορο και στη συνέχεια πούλησαν στον Θιακογιάννη ένα πιθάρι λάδι από τα κλοπιμαία. Το πιθάρι, όμως, εκτός από λάδι περιείχε και πλήθος χρυσών νομισμάτων, την ύπαρξη

10. Η Παρηγορήτισσα, το βράδυ της Ανάστασης. Φωτογραφία Β. Γκανιάτσα.

των οποίων δεν είχαν αντιληφθεί οι πειρατές. Έτσι, ο «γατοφάγος» έγινε πλούσιος και χρηματοδότησε την κατασκευή του γεφυριού της Άρτας. Από το περιστατικό αυτό φαίνεται καθαρά ότι εμπόριο και πειρατεία συνυπήρχαν και κανείς δεν ενοχλείτο από αυτή τη συνύπαρξη. Το ίδιο συνέβαινε και στο Βυζάντιο.

Η ορμή του ποτάμιου ρέματος του Αράχθου δυσκόλεψε τη στερέωση του γεφυριού. Έτσι δημιουργήθηκε ο θρύλος, σύμφωνα με τον οποίο ο πρωτομάστορας αναγκάστηκε να εντοιχίσει στα θεμέλιά του τη γυναίκα του. Το θύμα έγινε το στοιχείο του γεφυριού, που προστάτευε το οικοδόμημα από κάθε κατάρρευση. «Στοιχείωση», ονόμαζαν οι Βυζαντινοί το κτίσιμο οικοδομημάτων με ανθρωποθυσία. Παρόμοιες όμως δοξασίες υπάρχουν και σε άλλους μεσαιωνικούς λαούς της Ανατολικής Ευρώπης, όπως Αλβανούς, Βούλγαρους, Σέρβους, Ρουμάνους και Ούγγρους. Βλ. Α.Κ. Ορλάνδος, «Η γέφυρα της Άρτας», *ΑΒΜΕ Β΄* (1936), σ. 195-199, εικ. 1, 2, 3.

14. Η εκτροπή της κοίτης του Αράχθου, τα αντιπλημμυρικά έργα, η κατασκευή της Περιφερειακής Οδού, η βελτίωση της συγκοινωνίας με τη δημιουργία σύγχρονων οδικών αρτηριών, κατάργησαν τα περάσματα ανάμεσα στα βουνά, τα υποζύγια, τα αμάξια, τους αγωγιάτες, τα παλιά γεφύρια και τα χάνια, εκμηδενίζοντας έτσι την απόσταση πόλης-υπαίθρου. Οι μεταβολές αυτές επηρέασαν ριζικά την εικόνα και τη μορφή του αστικού τοπίου. Κατά την ύστερη περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης μέσα στην πόλη της Άρτας υπήρχαν 14 χάνια. Τα χάνια (han), ξενώνες των πόλεων, τερματικοί σταθμοί της διαδρομής των εμπόρων και των ταξιδιωτών, ήταν κτήρια επιμήκη και με εσωτερική αυλή. Χρησίμευαν ως ασφαλείς

αποθήκες εμπορευμάτων, υποζυγίων και αμαξιών, ως χώροι εμπορικών συναλλαγών και ανταλλαγής ιδεών. Με τον καιρό, στις οικονομικά αναπτυγμένες πόλεις, τα χάνια μετατράπηκαν σε μεγάλα κέντρα αγοραπωλησίας, ενώ παράλληλα αποτελούσαν επικερδείς επιχειρήσεις για τους ιδιοκτήτες τους. Τα χάνια χρησιμοποιούνταν και ως κατοικίες. Πολλές φορές στο ισόγειό τους λειτουργούσαν καπηλειά ή καφενέδες. Η συνοικία «Μπουχούστι» της Άρτας βρίσκεται στα νοτιοδυτικά της πόλης, μεταξύ του ναού της Παρηγορήτισσας και του παλιού κρατικού νοσοκομείου. Στο

Μπουχούστι τουλάχιστον από τον 18ο αιώνα και εξής γινόταν η ετήσια εμποροπανήγυρις της Άρτας. Κατά τη διάρκειά της γινόταν ζωεμπόριο, αλλά και εμπόριο αγροτικών, κτηνοτροφικών, καθώς και προϊόντων εισαγωγής. Το «Μπουχούστι» είναι λέξη αρβανίτικη που σημαίνει εμποροπανήγυρη. Κατά μian άλλη εκδοχή, προέρχεται από το τουρκοαραβικό *medhuseua*, που σημαίνει ζωοπάζαρο.

15. Η καλλιέργεια της μνήμης ή της λήθης είναι προφανώς ζήτημα ηθικό, πολιτικό και βεβαίως ιστορικό.

Arta: The Transformations of an Urban Landscape

Afendra Moutzali

The city itself creates and dispenses with historical memory. The ancient settlement of Amvrakia is succeeded by the middle Byzantine town, then the capital of the Despotate of Epirus is created to become later an Ottoman urban center. The present name of the city, Arta, is mentioned for the first time in 1082 the city. Different cities thrive, the one after the other, in the same space, however, in various periods. Its earlier, former substructure and formation have greatly influenced the continuity of its function. Presently, the landmarks of Arta are the Byzantine churches of Parigoritissa, Hagia Theodora and Hagios Vasileios, the latter situated in the vegetable market; the Castle, greatly significant for the medieval and modern history of the city; the legendary bridge, the Feyzoul and Imaret mosques and the Zorba's mansion.